

A LEEGYSZERŰSÍTÉS GÉNIUSZAI

ERŐS FERENC

Leon Festinger:

A kognitív diszszonancia elmélete

Osiris, Budapest, 2000. 278 old., 1480 Ft

Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint,

Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai

Osiris, Budapest, 2001. 284 old., 1880 Ft

William J. McGuire:

Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája

Osiris, Budapest, 2001. 522 old., 1980 Ft

Serge Moscovici:

Társadalom-lélektan

Osiris, Budapest, 2002. 417 old., 2680 Ft

Robert Zajonc:

Érzelmek a társas kapcsolatokban

és a megismerésben

Osiris, Budapest, 2003. 592 old., 2880 Ft

Fritz Heider:

A személyközi viszonyok pszichológiája

Osiris, Budapest, 2003. 440 old., 2680 Ft

Az Osiris Kiadó a közelmúltban két szociálpszichológiai sorozatot indított, mindkettőt Hunyady György szerkeszti, az egyik „A szociálpszichológia klasszikusai”, a másik pedig „A szociálpszichológia második évszázada” címet viseli. Ezenkívül megjelentette az amerikai Eliot R. Smith és Diane M. Mackie *Szociálpszichológia* című, vaszkos, ezeroldalas tankönyvét (2001), továbbá a Hunyady György és Székely Mózes szerkesztette *Gazdaságpszichológia* című tankönyvet (2003) is, amelynek szerzői főként az ELTE szociálpszichológiai doktori programjának tanárai és diákjai. Ebben az írásban csak a „klasszikus” Osiris Könyvtár sorozat kötetivel foglalkozom részletesebben.

A küllemre is jó benyomást keltő kötetek sok szempontból új helyzetet teremtenek a magyarországi szociálpszichológiai „piacon”. Bár a tudományág több évtizede jelen van a hazai felsőoktatásban, és meglehetősen sok szociálpszichológiai témájú könyv jelent meg eddig is (tankönyvek, válogatások, egyetemi jegyzetek, szöveggyűjtemények, hazai és külföldi szerzők tanulmánykötetei, monográfiái),¹ a magyarul hozzáférhető munkák alapján némiképp szelektív kép alakulhatott ki erről a diszciplínáról (is). A diákok és

más érdeklődők megismerkedhettek jó néhány klasszikus munkával (például Gordon W. Allport, Erik H. Erikson, Erving Goffman, George Herbert Mead, Kurt Lewin vagy – nem utolsósorban – Mérei Ferenc írásaival), megtanulhatták belőlük a híres kísérleteket és a fontosabb elméleteket, azok elágazásait és alkalmazásait, de viszonylag keveset tudhattak meg arról a kontextusról, amelyben a kísérleti eredmények és elméleti modellek megszülettek.

A szociálpszichológiai ismereteket – különösen a *mainstream* szociálpszichológia kísérleti módszereken alapuló eredményeit – mindig is fenyegette a leegyszerűsítés és a kanonizálódás veszélye. A nagy tankönyvi témák és fejezetek (például a csoportdinamika, a személypercepció, a konformizmus, az engedelmesség, az attitűd és az attitűdváltozás, a meggyőző kommunikáció, a kognitív diszszonancia, az előítélet és a sztereotípiák) többnyire néhány nevezetes alapkísérlet és a belőlük leszűrt, elméletté gyúrt általános formulák ismeretét feltételezik, a háttér és a mélyebb összefüggések azonban gyakran rejtve maradnak. Egy Philip Zimbardo vagy egy Elliot Aronson tankönyve persze olvasmányos, sőt az amerikai szociálpszichológia eme karizmatikus alakjai a Spektrum tévében olykor lebilincselően beszélnek is a „társas lény” szellemesebbnél szellemesebb kísérletekben feltáruló titkairól. De azért gyakran felmerül a kérdés, hogy a szociálpszichológia mint tudomány mond-e valami lényegesen újat számunkra,

1 ■ A magyar szociálpszichológiai könyvkiadás korábbi időszakáról jó áttekintést ad László János cikke: A magyar szociálpszichológia útjai. *BUKSZ*, 1998. tél, 423–434. old.

2 ■ A szociálpszichológia „válság-irodalmáról” lásd pl. Pataki Ferenc: *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981; Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Bp., 1994.

3 ■ *Nemzetkarakterológiák* 51–224. old.

4 ■ *Uo.* 225–250. old.

5 ■ *Uo.* 251–283. old.

6 ■ *Uo.* 178. old.

7 ■ *Uo.* 185. old.

8 ■ Rónay tanulmánya először 1847-ben jelent meg Győrött. A kötetben az eredeti szöveg nyelvilag átdolgozott változata olvasható. A nyelvi átírás Terbe Erika és Oszkó Béla munkája.

9 ■ *Uo.* 7–50. old.

10 ■ Karácsony Sándorról lásd Lányi Gusztáv könyvét: *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan. Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Osiris, Bp., 2000. Erről lásd Pléh Csaba recenzióját is: *BUKSZ*, 2001. tél, 380–383. old.

11 ■ *Nemzetkarakterológiák* 30. old.

12 ■ *Uo.* 265. old.

13 ■ *Uo.* 39. old.

vagy csak mindennapi tapasztalatainknak, előítéleteinknek, megismerésbeli korlátainknak és korlátoltságainknak ad formát, tudományos mezt. A szociálpszichológia relevanciájával, tudományos státusával, ember- és társadalomképével kapcsolatos vita mindenestre nem hosszabb ideje folyik, kisebb-nagyobb válságokat vagy olykor csupán „enyhe remegéseket” okozva a szakmában.²

Az Osiris két sorozata egyrészt hozzásegít a háttér és a mélyebb összefüggések megértéséhez, másrészt újra élesen megvilágítja a szociálpszichológia relevanciájával, módszertani és elméleti dilemmáival, társadalmi beágyazottságával kapcsolatos kérdéseket (habár megoldani természetesen nem fogja őket). „A szociálpszichológia klasszikusai” című sorozatban 2000 óta hat kötet jelent meg, ebből öt a huszadik század szociálpszichológiájának egy-egy klasszikusától: közülük Fritz Heider és Leon Festinger már nem él; a másik három, William J. McGuire, Robert Zajonc és Serge Moscovici „élő klasszikus”. Az új évszázadot eddig két vastag kötet reprezentálja: Robert T. Jost *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája* és Mahzarin Banaji *Rejtőzködő attitűdök és sztereotípiák* című könyve (mindkettő 2003-as kiadás). A kanadai születésű Jost és az indiai származású Banaji az amerikai szociálpszichológia feltörekvő, immár nemzetközi súlyú fiatal nemzedékét képviseli. A „klasszikus” sorozatban is az Egyesült Államok dominál: a négy amerikai klasszikus mellett egyedül Serge Moscovici képviseli Európát s azon belül Franciaországot. (Am földrajzi származás szerint a klasszikusok között mégis Európa van túlsúlyban: Heider Ausztriában, Zajonc Lengyelországban, Moscovici Romániában született, Festinger pedig kelet-európai bevándorlók gyermeke.)

A „klasszikus” sorozat hatodik kötete a *Nemzetkarakterológiák* címet viseli, s némiképpen „kakukktójsáknak” tekinthető a sorozatban, mivel három vagy még inkább – a kötetet szerkesztő Hunyady György bevezető tanulmányát is a kötet szerves részének tekintve – négy szerző művét tartalmazza. Nagyobbik részét egy magyar „klasszikus”, ha nem is szociálpszichológus, Rónay Jácint műve – Hunyady György kifejezésével „testes tanulmánya” – alkotja. Rónay, a tudós pap és politikus 1847-ben jelentette meg ezt művét, amelynek már a címe is testes: „Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból”.³ Mellette két másik, ám kevésbé terjedelmes szöveg: a Németországból Amerikába kivándorolt pszichológus, Hugo Münsterberg 1901-ben írt dolgozata „Az amerikaiak és a németek” címmel,⁴ illetve a Magyarországon is jól ismert, ugyancsak német-amerikai s mind németként, mind amerikaiaként klasszikusnak számító Kurt Lewiné „Az amerikai és a német társadalom közötti szociálpszichológiai különbségekről”.⁵

Rónay „jellemisméje” érdekes olvasmány, a kor uralkodó sztereotípiáinak, elfogultságainak és előíté-

leteinek tanulságos és helyenként szórakoztató leltára. Így például a tudós pap arra szólít fel bennünket, hogy „ott keressük fel a nőt, hova a természet rendele”,⁶ és megállapítja, hogy náluk „az emle [vagyis az elme] fogékony, de nem oly hű, mint a férfiaknál”.⁷ Mi kapcsolja össze Rónay nyelvében⁸ és főként szemléletében igencsak avított, de kordokumentum- és kuriózum-értékű „jellemisméjét” Münsterbergnek a németek és amerikaiak közeledését elősegíteni és kölcsönös előítéleteiket enyhíteni óhajtó, retorikus fordulatokban bővelkedő pamfletjével, vagy Kurt Lewin sok szempontból ma is érvényes, eredeti és igényes társadalomlélektani elemzésével? A válogatás önkényén túl Hunyady György bevezető tanulmánya, ami a Rónayé után a kötet második leg-hosszabb darabja. Kiderül belőle, hogy a *Nemzetkarakterológiák* is része annak a markáns tudományos és tudománypolitikai stratégiának, amely mindkét sorozatban kirajzolódik. Hunyady esszéje⁹ nem marad adós Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin munkásságának bemutatásával, de ennél sokkal szélesebb összefüggésben tárgyalja a „jellemisme” problémáját. Részletesen foglalkozik olyan szerzők munkásságával, akiknek a nemzeti jellegzetességekről, az „alkatról” fontos mondanivalójuk volt: így például Szekfű Gyula, Prohászka Lajos, Szabó Dezső, Babits Mihály, Németh László, Karácsony Sándor,¹⁰ Bibó István, Szűcs Jenő, Hanák Péter vonatkozó írásaival. Alaptétele, hogy Magyarországon a nemzeti karakter jellegzetességeinek kutatása „nem tudományos tárgyzerűséggel és bizonyító erővel történt”, hanem úgy, hogy „[...] írók, filozófikus gondolkodók és történészek játszottak érdemi szerepet a nemzeti karakter vizsgálatában is”.¹¹ Szerinte ez összefügg azzal is, hogy a magyar szellemi életben a pszichológia nem töltötte be azt a szerepet a két világháború között (és utána sem), mint amit az Egyesült Államokban játszott. A megállapítás természetesen összecseng Lewinnek a kötetben olvasható, érdekes megjegyzésével: „A személyes teljesítmény iránti érdeklődés [...] döntően meghatározta az amerikai pszichológia fejlődését, és [ez az] egyik oka annak, hogy Amerikában a pszichológia »társadalmi státusa« jóval magasabb, mint Németországban, ahol mindig (még a Hitler uralma előtti időszakban is) a pszichológiánál fontosabbnak tekintették a filozófiát.”¹²

Az írók, filozófusok, történészek korszaka azonban a múlté; most a pszichológusok lettek „hű meghallói törvényeknek”. Hunyady szerint a tudományos objektivitást nélkülöző, ideologikus nemzetkarakterológiát „felváltja és kiváltja a szociális sztereotípiák kutatása, ami a megismerés szociális tárgyáról mindinkább a tárgy szociális megismerőjére, ennek működésére helyezi a hangsúlyt”.¹³ A sztereotípiák-kutatás mint a nemzetkarakterológia „felváltója és kiváltója” szervesen illeszkedik Hunyady György eddigi életművéhez is, hiszen talán legfontosabb – korszakokat átívelő – munkája éppen a sztereotípiáknak a köz-

gondolkodásban játszott szerepét vizsgálja.¹⁴ A *Nemzetkarakterológiák*, akárcsak a Nguyen Luu Lan Anh-nal együtt szerkesztett, külföldi és hazai szerzők tanulmányait tartalmazó *Sztereotípiakutatás* szerves folytatása és kiegészítése ennek a korábbi könyvnek.¹⁵ Az utóbb említett válogatásban alapvető tanulmány David L. Hamilton, Daniel Katz és Kenneth Braly, Donald T. Campbell vagy Thomas F. Pettigrew cikke – érdemes a *Nemzetkarakterológiákkal* együtt olvasnunk, mivel tágas és árnyalt képet kaphatunk belőle a sztereotípiák kutatásának történetéről és jelen tendenciáiról, beleértve a rasszista és neorasszista, antiszemita, cigányellenes, szexista és antifeminista előítéletekkel kapcsolatos vizsgálatokat is.¹⁶ Hunyady bevezető tanulmánya¹⁷ – koncepciónálisan megindokolva a kötet szerkezetét – a *Nemzetkarakterológiák* bevezető tanulmányában vázoltaknál is világosabban mutatja be a sztereotípiák szociálpszichológiai funkcióit, amelyek – leegyszerűsítve – a következők: 1. az egyéni megismerés alapja; 2. a csoportssajátosságok csoportközi kontextusának tükré; 3. az egyén identitásának kapaszkodója; 4. a csoportviszonyok társadalmi dinamikájának leképezője.

Néhány esztendeje folyt már egy tanulságos vita a BUKSZ hasábjain László János és Nguyen Luu Lan Anh között a magyar szociálpszichológia útjairól s ezen belül Hunyady sztereotípiák-könyvének, illetve a könyv koncepciójának néhány kritikus pontjáról.¹⁸ A magam részéről ilyen kritikus pontnak tartom a nemzetkarakterológiai konstrukciók valóságtartalmának kérdését.¹⁹ Hunyady jogosan szkeptikus e konstrukciókkal szemben, tárgyakat, a nemzeti jellemet „talányosnak” nevezi. „Kérdés – írja –, hogy van-e egyáltalán, s ha lenne, időszakonként miért mutat más és más képet.”²⁰ Azt sugallja, hogy a talánynak nincs igazán megfejtése, de óvatos „(de)konstrukcionizmussal” végső soron arra az álláspontra helyezkedik, hogy e konstrukciók születésében a megítélő szubjektum helyzete és nézőpontja éppúgy szerepet játszik, mint a történelmi helyzet által felkínált perspektívák és motívumok. A talány egyik lehetséges megoldásának útját így jelzi: „A történetileg kialakult nemzeti kultúrát – amelynek vitathatatlanul vannak egyedi vonásai – a közember és a pszichológus szakember egyaránt a *személyiségtulajdonságok dimenzióiban* próbálja leírni, benyomását kifejezni, a *kultúra alapjaként és/vagy következményeként valamiféle lelki közösséget tételezve fel*. Megfelelő tükré-e ez a csoportok azon sajátosságainak, amelyek e csoportok szerkezetében, működésében, irányvételében és szabályrendszerében, teljesítményében rendre megmutatkoznak? Ez a probléma a társadalmi bölcsélet ezoterikus és az ideológiai szómágia elkápráztató világából napjainkban *gyakorlati jelentőségű szervezetszichológiai kérdéssé válik*, amikor az intézményes együttműködés mind szorosabb hálója fűzi össze a különböző nemzeti társadalmakat a politika, a kultúra, a gazdaság szervezeteiben.”²¹

Mint a fenti idézetből kitűnik, Hunyady a maga szemérmesen optimista szcientizmusával azt vallja,

hogy a „nemzeti jelleg” kérdése gyakorlati, technikai, szervezetszichológiai problémára redukálva kivethet bennünket abból a zsákutcából, ahová szómágiájukkal a filozófusok és történészek csábítottak el bennünket. Álláspontja nem csupán redukcionizmusa miatt kérdőjelezhető meg, hanem azért is, mert azt sugallja, hogy az a történelmi szociálpszichológia, amelyet Hunyady szerzőként és szerkesztőként, tanárként és tudománysszerzőként egyaránt mesterfokon művel,²² paradox módon mintha csupán egy „tudománytalan” előszó volna a „tudományos” szociálpszichológiához. Valószínű persze, hogy nem egészen erről van szó, hiszen Hunyady világosan látja: a „nemzeti jelleg” vagy „alkat” fogalmának hagyományos, esszencialista felfogását a modern történettudomány éppúgy kritika tárgyává tette, mint a pszichológia. „A nemzeti karakter fogalma és leírása ugyanazt a pályát futotta be a történettudományban, mint a másik érintett diszciplínában, a pszichológiában: előbb a gondolati konstrukciót alkalmazták, majd distanciálva tőle, alkalmazását és szerepét tették vizsgálódás tárgyává” – írja 1996-os könyvében.²³ A *Nemzetkarakterológiákban* megjelent tanulmányában pedig Bibó Istvánra utal,

14 ■ *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1996.

15 ■ Hunyady György, Nguyen Luu Lan Anh (szerk.): *Sztereotípiakutatás. Hagyományok és irányok*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2001.

16 ■ Lásd e kötetben többek között Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária, Kovács András, Nguyen Luu Lan Anh, Kovács Mónika írásait.

17 ■ „A sztereotípiák-kutatás funkcionális megközelítése”, *uo.* 484–491. old.

18 ■ László János: A magyar szociálpszichológia útjai, *BUKSZ*, 1998. tél, 423–434. old.; Nguyen Luu Lan Anh: A magyar szociálpszichológia útjai – egy elrajzolt térképen, továbbá László János: Ki a térképrajzoló? (Válasz egy reflexióra). *BUKSZ*, 1999. nyár, 123–131. old.

19 ■ A problémáról lásd még Pataki Ferenc tanulmányát: *Nemzetkarakterológia – nemzeti identitás – nemzeti narratológia*. In: uó.: *Elettörténet és identitás*. Osiris, Bp., 2001. 406–422. old.

20 ■ *Nemzetkarakterológiák* 46. old.

21 ■ *Uo.* 47. old.

22 ■ A történelem és a pszichológia viszonyának problémája már a nyolcvanas években felmerült, mindkét oldalról. Lásd pl. Hunyady György: Interdiszciplinaritás és szakszerűség a történettudomány, a szociológia és a pszichológia kapcsolataiban. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1987. 44., 3–15. old.; Történettudomány és pszichológia. Interjú Kosáry Domokossal. *Pszichológia*, 1982. 4., 697–607. old. Hunyady György: *Történelmi bevezetés a szociálpszichológiába*. Osiris, Bp., 1998.; Hunyady György (szerk.): *Történelmi és politikai pszichológia*. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 1999.

23 ■ *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*, 50. old.

24 ■ Hunyady itt Bibónak az „Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem” című tanulmányára és az abban kifejtett Székfű-kritikára hivatkozik (37. old.), hangsúlyozva Bibónak a társadalmi szerkezet torzulásaira és az elit kontraszelekcijára vonatkozó elképzeléseit. Ennek a kérdésfelvetésnek egyik érdekes elágazása Hunyady akadémiai székfoglaló előadása „A kontraszelekción lélektanáról” (megjelent: *Magyar Pszichológiai Szemle*, LVII., 2002. 3. szám, 397–434. old.). Bibó gondolkodásának egyéb társadalomlélektani vonatkozásairól is számos munka született az utóbbi években. Lásd pl. Balog Iván: Zsákutcs. A hisztéria fogalmának szerepe Bibó fasizmus-, nacionalizmus- és antiszemitizmus-felfogásában. *Forrás*, 1995. 12. szám, 22–40. old.; György Csepeli: *Theory of Anti-Semitism*

aki a magyar történeti és politikai gondolkodásban e „distanciálás” egyik kulcsfigurája volt,²⁴ és egyértelműen idézi Szűcs Jenőt, aki szerint a nemzeti jelleg „alapjában nem magyaráz meg semmit egy nép történelméből, hanem maga szorul magyarázatra”.²⁵

Itt azonban nyilvánvaló módon éles törésvonal mutatkozik azok között, akiket – mint Hunyadyt – elsősorban a történelemre, a történelmi korszakokra, szereplőkre, eseményekre és jelenségekre vonatkozó *egyéni nézetek* szerveződése, e nézetek belső logikája és összefüggései érdekelnek, illetve azok között, akiket a történelmi *elbeszélések* szerkezete, a történelem *szociális reprezentációjának* és emlékezeti konstrukciójának kérdései foglalkoztatnak.²⁶ Az utóbbi időkben az alapvetően kognitív szemléletű szociálpszichológia egyrészt a narratív szemléletmód,²⁷ másrészt a kulturális és biológiai evolúció, illetve a neurobiológia irányában igyekszik tájékozódni.²⁸ Ez további érdekes, a *BUKSZ* hasábjain is gyakran felmerülő történelem-elméleti és episztemológiai kérdéseket vet fel, melyeknek megvitatása nem tartozik e recenzió tárgyához.²⁹ Számomra azonban kérdés, hogy a történelem tárgyára vonatkozó, ha-

gyományos esszencializmus szociálpszichológiai fel lazítása, sőt szétzúzása miként viszonyul a történelemtudományban (és újabban a pszichológiában is) megjelenő posztmodern, dekonstrukcionista, radikálisan anti-esszencialista irányokhoz? S vajon a kognitív megközelítés evolúciós vagy neurobiológiai kontextusba illesztése nem jelent-e egy újfajta, naturalista antropológiai esszencializmust, illetve redukcionizmust, épp azt, amit a kognitív irányzat követői elkerülni szerettek volna? Megmagyarázza-e a történelmi és társadalmi tárgyakra vonatkozó nézetek és történetek kognitív szerveződésének vizsgálata, hogy bizonyos nézetek, előítéletek, hitek, hiedelmek, attitűdök, sztereotípiák mikor, hogyan és miért válnak cselekvésre mozgósító erejűvé, hogy milyen belső, lelki és külső, társadalmi dinamika révén válnak a szavak tettekké: az antiszemitizmus holokausztja, a fundamentalizmus terrorizmussá vagy a kisebbség-ellenes attitűdök diszkriminációvá?³⁰ Úgy tűnik, hogy „a történelem terhétől” szociálpszichológusként se szabadulhatunk.

A probléma persze korántsem új keletű. Kurt Lewinnek a *Nemzetkarakterológiákban* közölt tanulmánya is érinti ezt a kérdést: „A pszichológiához hasonlóan a szociológiában is fontos mind a történeti, mind a rendszerelemzési magyarázat, mivel végeredményben egyik kérdés sem válaszolható meg a másik nélkül. Logikai nézőpontból azonban meglehetősen különbözőek, és a rendszerelvű magyarázat gyakran meg kell hogy előzze a történetit.”³¹ Lewint mint szociálpszichológust a német és az amerikai ember mint társas lény életszférájának dinamikus kölcsönhatásai (így például a maganélet és a közélet viszonya) foglalkoztatja, de hangsúlyozza: „Az, hogy egyénekkal kapcsolatos állításokat tesztek meg az elemzés *logikai* kiindulópontjának, nem azt jelenti, hogy az egyéni különbségek az *okai* a csoportok, illetve a két ország társadalmi élete közötti különbségeknek. Éppen ellenkezőleg, meg vagyok győződve arról, hogy a németek és az amerikaiak eltérő személyiség szerkezete maga is csupán következménye annak, hogy ezek az emberek két különböző történelmi és társadalmi berendezkedésű ország lakói.”³²

Kurt Lewin a huszadik század pszichológiájának egyik legfontosabb alakja, aki hosszú évtizedeken keresztül nagy hatást gyakorolt a magyar pszichológiára, ezen belül a szociálpszichológiára is.³³ Hunyady is sok tekintetben hű követője, hiszen mind a rendszerelvűség, mind pedig a gyakorlati alkalmazás lehetőségeinek keresése – a társadalmi kérdések szerzetpszichológiai problémaként való kezelése, az „akciókutatás” – a lewini szociálpszichológia sarkkövei. Nem véletlen, hogy „A szociálpszichológia klasszikusai” közt a Lewin-iskola két kimagasló képviselője is helyet kapott: Fritz Heidertől *A személyközi viszonyok pszichológiája* (1958) és Leon Festingertől *A kognitív diszsonancia elmélete* (1967). Mindkettő nagy terjedelmű monográfia (négy és fél száz, illetve csaknem háromszáz oldal), mindkét szerző a

Conceived by István Bibó. In: *István Bibó and the History of Hungary in the XXth century*. International Conference, Trento, October 26–27, 2001. (<http://www.csseo.org/News/prossime027u.htm>); Erős Ferenc; Bibó István társadalomlélektani előfeltevéseiről. In: uő.: *A válság szociálpszichológiája*. T-Twins, Bp., 1993. 11–20. old.; Kovács András: Az antiszemitizmus mint társadalomtudományos probléma. In: uő. (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum, Bp., 1999. 9–34. old. Bibó értékvilágáról, Szekfűhöz és Németh Lászlóhoz való viszonyáról lásd részletesebben: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkant. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Bp., 1999; uő.: *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Bp., 2001.; Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada*. Osiris, Bp., 1998.

25 ■ *Nemzetkarakterológiák*, 38. old.

26 ■ Lásd pl. László János *Bevezetőjét a Magyar Tudomány Szociális emlékezet: A történelem szociálpszichológiája* c. tematikus számához (2003.1.); Pléh Csaba: *Az elbeszélő történelem a pszichológiában*. In: uő.: *A természet és a lélek*. Osiris, Bp., 2003. 221–237. old.

27 ■ Lásd például a *Magyar Tudomány* említett tematikus számát, továbbá: László János: *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Scientia Humana–Kairosz, Bp. 1999. Lásd erről Ülkei Zoltán recenzióját: *Két torzó – egy történet. BUKSZ*, 1999. ősz, 236–244. old. Lásd még Kaposi Dávid recenzióját a *Narratívák 5.* című kötetéről: *BUKSZ*, 2002. ősz. 269–274. old.

28 ■ Lásd még a Váriné Szilágyi Ibolya által szerkesztett *Értékek az életben és a retorikában* c. tanulmánykötetben (Akadémiai Kiadó, Bp., 2003. 341–367. old.) Susan T. Fiske „Sztereotípiák, előítélet és diszkrimináció két évszázad fordulóján: evolúció, kultúra, gondolkodás és agy” c. tanulmányát. Vö. Pléh Csaba: *A természet és a lélek*. Osiris, Bp., 2003.

29 ■ Lásd pl. Gyáni Gábor: *Történelem: tény vagy fikció?* *BUKSZ*, 1999. ősz. 273–283. old.

30 ■ Erős Ferenc: A legrosszabb gyűlölet (recenzió a Kovács András szerkesztette *A modern antiszemitizmus* c. szöveggyűjteményéről). *BUKSZ*, 2001. nyár. 111–119. old.

31 ■ *Nemzetkarakterológiák*, 266. old.

32 ■ *Uo.* 267. old.

33 ■ Lásd Mérei Ferenc igen alapos és értő bevezető tanulmányát a *Csoportdinamika* c. Lewin-válogatáshoz. Vál. Mérei Ferenc és Szakács Ferenc. *Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, Bp., 1975. 7–53. old.

kognitív konzisztencia-elméletek nagyhatású képviselője – Heider a kognitív egyensúly, Festinger pedig a kognitív disszonancia elméletének megalapítója. Ezek az elméletek ma a szociálpszichológia törzsanyagához tartoznak; minden valamire való tankönyv – így a Magyarországon közkézen forgó Forgács- és Aronson-könyv³⁴ vagy Csepeli György újabb tankönyve³⁵ is – részletesen foglalkozik velük. Festinger-szövegekkel, illetve Heider-tanulmánnyal különféle régebbi és újabb szociálpszichológiai szöveggyűjteményekben is találkozhatunk.³⁶

A kognitív konzisztencia-elméletek szerint az embernek alapvető szükséglete, hogy érzéseiben és gondolataiban, a társas és társadalmi világra vonatkozó nézeteiben, ismereteiben összhang uralkodjék. Míg Heider kognitív egyensúlyelmélete a *személyek közötti* viszonyokat tartja szem előtt, és feltételezi, hogy legfőbb rendezőelvük az, hogy akár másokról alkotott értékeléseink megváltoztatása árán is egyensúlyba hozzuk őket, addig Festinger kognitív disszonanciaelmélete ismereteink és *cselekedeteink* viszonyával foglalkozva azt hangsúlyozza, hogy a tettek és a nézetek össze nem illése feszültséget vált ki, ami azután nézeteink tetteinkhez igazításához vezet.³⁷ A kognitív konzisztenciaelméletek lényege röviden is elmondható, mégis érdemes mindkét monográfiát kézbe vennünk. Ha másért nem, hát azért, mert Hunyady György elegáns, olvasmányos, olykor a metsző iróniától sem mentes bevezető tanulmányai a tudománytörténeti és életrajzi háttérben éppúgy eligazítanak, mint e szerzők kérdésfelvetéseinek és vizsgálódásainak belső logikájában, kutatásaik ellentmondásos recepciójában és jelenlegi értékelésében. Kedvet csinálnak az olvasónak, hogy elmélyedjen e művek olvasásában. Ami nem mindig könnyű, hiszen e klasszikusoknál (és olykor a második évszázad „ifjú titánjainál” is) a száraz, elvont fejtegetések gyakran technikai részletek, kísérleti helyzetek és eredmények hosszas leírásával és értelmezésével váltakoznak, a korrektségre törekvő magyar fordítókról pedig nem állítható – igaz, nem is lett volna elvárható tőlük –, hogy élvezetesebbé teszik a szerzők stílusát. Heider ebből a szempontból kivételes, csaknem üdítő olvasmány, legalábbis a másik háromhoz képest. Ez talán Spinozán, Cassireren, Simmelen és a fenomenológusokon edződött európai filozófiai műveltségéből következik, amely rá éppúgy jellemző volt, mint a nála idősebb Kurt Lewinre és az alakléktan sok más képviselőjére. Heider nem volt igazi kísérletező, legalábbis nem a szó mai értelmében; egyetlen fontos és azóta is sokat hivatkozott kísérletet végzett az 1940-es években.³⁸ Inkább régi vágású pszichológusnak tekinthető, akinél a fogalmi precizitás, a gondolati szigorúság és a filozófiai háttérismeret remek megfigyelőkészséggel, intuícióval és empátiával párosul. Ugyanakkor távol áll tőle a dogmatizmus; Mérei Ferenchez hasonlóan ő is eklektikus *bricoleur*, barkácsoló,³⁹ aki a maga kis házi műhelyében

különböző szellemi forrásokból és hétköznapi megfigyelésekből hoz létre egy új *Gestaltot*. Heider egész szellemi habitusában *Gestalt*-pszichológus, akit mindig is az „alakzat”, az „egész”, a fizikai és a társas környezet konstanciája foglalkoztatott. Könyvének fő témája a „hétköznapi” vagy „naiv” pszichológia, amelyből szerinte sokat tanulhat a tudományos lélektan is. Heider „naiv pszichológiája” azonban nem pusztán az egyes emberek fejében lévő hamis, torz, leegyszerűsített vagy felületlen ismeret a másik emberben lezajló lelki folyamatokról, hanem *par excellence* társas jelenség, amely a mindennapi nyelvhasználatban, a szépirodalomban vagy a társas kapcsolatokra vonatkozó kijelentésekben tárgyiasulhat. A naiv pszichológia problémájának elemzése két alapvető témát bont ki: az egyik az egyensúly, a személyközi viszonyok konzisztenciája (a híres *p-o-x* séma⁴⁰), a másik pedig, ezzel szoros összefüggésben, az attribúció, vagyis az, ahogyan az emberek egymás viselkedésének okot, motivációt tulajdonítanak. Heider elemzéseinek egyik végkövetkeztetése, hogy [...] már a naiv észlelésben és ítéletalkotásban is jelen van az a tudományra jellemző sajátosság, hogy a fogalmak szisztematikusan meghatározott hálózatát illesztjük az empirikus tényekhez, és ez a hálózat szolgáltatja azokat a terminusokat, amelyek keretében a tényeket kódoljuk. Mondhatnánk, implicite inkább vagyunk Newton, mint Bacon követői.⁴¹

A Heiderhez írt bevezető ironikus címe: „A leegyszerűsítés gényusa”. Mondhatjuk-e a Hunyady által említett kritikusaival egyetértve, hogy Heider műve nem egyéb, mint testes közhelygyűjtemény a naiv pszichológia bölcsességeiből? Erre a vádra Hunyady szerint „mondhatta volna [Heider] polemikus élel, hogy egyébként is van bőven közhelyszerű a szociálpszichológiai tanulmányokban, legfeljebb a tudományosság mázával vonják be, felcícomázzák, szépen felöltöztetik”.⁴² Azt hiszem, ezt valóban mondhatta volna Heider, annál is inkább, mivel könyve

34 ■ Joseph T. Forgas (Forgács József) : *A társas érintkezés pszichológiája*. Gondolat, Bp., 1989.; Elliot Aronson: *A társas lény*. KJK-Kerszöv, Bp., 2001. Mindkét könyvnek számos kiadása van.

35 ■ Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Osiris, Bp., 1998.

36 ■ Így például a Gondolat Kiadónál megjelent szociálpszichológiai readerekben: Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia* (1974), Pataki Ferenc (szerk.): *Csoportlélektan* (1980), Csepeli György (szerk.): *A kísérleti szociálpszichológia fő árama* (1981).

37 ■ Van egy harmadik típusa is az egyensúly-elméleteknek, az Osgood, Suci és Tannenbaum által kifejtett „kongruencia-elv, amely elsősorban a szójelentések közötti viszonyt foglalkoztat”. Lásd Hunyady bevezetőjét a Festinger-kötethez, 10. old.

38 ■ Fritz Heider, Marianne Simmel: A viselkedés észlelésének kísérleti vizsgálata. In: Csepeli György (szerk.) *A kísérleti szociálpszichológia fő árama*. Gondolat, Bp., 1981. 178–195. old.

39 ■ Lásd: Mérei Ferenc: *Lélektani napló*. Osiris, Bp., 1998.

40 ■ Amelyben *p* a személy, *o* a másik személy és *x* egy külső tárgy; ha megismerjük e triád tetszőleges két tagjának egymáshoz való – pozitív vagy negatív – viszonyát, akkor következtetni tudunk a harmadik taghoz való viszonyukra.

41 ■ Heider, 418. old.

azt példázza, hogy a közhelyekről nem csupán közhelyszerű igazságokat lehet feltárni, s hogy a naiv pszichológia szerkezetének, hétköznapi oktulajdonításai logikájának feltárása az evidenciákon túlmutató, sőt katartikus hatású lehet. Más kérdés, hogy ez a katartikus hatás gyakran elmarad, különösen akkor, ha a feltárt igazságokat tankönyvi sémává merevítik. Ez történt Heiderrel is, noha, mint Hunyady rámutat, hatása többnyire rejtett formában ugyan, de elevenen él különféle mai szociálpszichológiai kutatásokban is, például Jost és Banaji munkáiban is.⁴³

A „leegyszerűsítés géniusza” kifejezés szerintem sokkal inkább illik Festingerre. Könyve ugyancsak nagyon érdekes, már csak azért is, mert minden oldalról körüljárja a kognitív disszonancia jól ismert, de részleteiben, hatókörében és korlátait illetően ritkán taglalt jelenségét. Festinger műve azonban inkább arra példa, hogy egyetlen nagy ötlet – ha jól meggyőzően, körültekintően van prezentálva – milyen nagy karriert futhat be a tudomány történetében. A kognitív disszonancia jelensége önmagában ugyanis nem nagy felfedezés; hétköznapi gondolkodásunk, naiv pszichológiánk egyik szerves tartozéka, eleme (Festinger elgondolásait feltehetően Heider inspirálta, noha az elsőbbség vitatott).⁴⁴ Festingernek azonban sikerült ezt az elemet – nagyszabású, roppant szofisztikált, egymásra épülő kísérlet-sorozatokban – szinte „vegytisztán” előállítania. Ő már nem *bricoleur*, hanem igazi profi, az amerikai *mainstream* szociálpszichológia ötvenes-hatvanas években beinduló laboratóriumi „nagyüzemének” egyik meghatározó alakja. Gyökerei visszanyúlnak Lewinhez, de ő már az individualizált, az egyént középpontba állító szociálpszichológia képviselője.⁴⁵ Társadalomképében a magányos individuum folytonosan ki van téve egy dinamikus, gyorsan változó, horizontálisan és vertikálisan egyaránt rendkívül mobil társadalmi környezet kihívásainak. Ebben a környezetben kell állandóan összehasonlításokat tennie, igazodnia és

döntenie. Többek között arról, kivel randevúzzon és kivel házasodjék össze, milyen fogkrémet, kocsit vagy házat vegyen, melyik elnökjelöltre szavazzon, milyen proféciákban és jóslatokban higgyen. E bizonytalan környezetben gyakran tesz (vagy mond, ami szintén cselekvés) olyasmit, amit később megbánna, ha a megbánás nem sértené jól fejlett narcisztikus énjét;⁴⁶ ezért azután kognitív disszonanciája támad, döntését utólagosan meg kell ideologizálnia, igazolnia, racionalizálnia kell, hogy összhangba hozhassa énképét cselekedeteivel. Különösen akkor, ha tettét nem tudja megfelelő külső okokkal magyarázni (például azzal, hogy kényszer hatására cselekedett); ilyenkor lép fel „az elégtelen igazolás” jól ismert pszichológiája.⁴⁷ Nem véletlen, hogy a kognitív disszonancia elmélete oly fontos szerepet játszott (és játszik ma is) az előítéletek, a vallási és politikai fanatizmusok magyarázatában. Úgy tűnik, hogy Festinger alapkérdése is éppen ez volt: miért hisznek az emberek a hamis proféciákban, a tévhitekben még akkor is, ha nem válnak be – sőt éppen akkor hisznek bennük igazán. Festinger beszámol arról az ötvenes évek elején végzett terepvizsgálatról,⁴⁸ amelynek során a kutatók egy világvégét jósoló szekta tagjai közé épültek be. Amikor a világvége-jóslat kudarcot vallott, a hívek még erősebben kezdtek hinni a profécia igazságában. A hitbe investált óriási érzelmi, gondolati energia, sőt anyagi erőfeszítés elvesztését valahogyan meg kellett indokolniuk maguknak, fel kellett oldaniuk kognitív disszonanciájukat. Ennek útja pedig az volt, hogy megpróbálták újabb és újabb híveket toborozni tanaiknak, tömegesen téríteni és társas támogatást keresni a nyilvánosságban is.

Ez a terepvizsgálat – mint ahogy a kognitív disszonancia vizsgálatának egész kísérleti és elméleti tradíciója – szorosan kapcsolódik a negyvenes-ötvenes évek amerikai szociálpszichológiájának ama törekvésehez, hogy megértse a fanatizmust és a totalitarizmust, amelyet először náci, majd később kommunista fenyegetésként értelmeztek – nemcsak külső hatalmak, hanem az Amerikán belüli szélsőséges csoportok részéről is. Ennek az iránynak a legnevesebb képviselői európai, főként német emigránsok voltak: Kurt Lewin és – pszichoanalitikus elméleti alapokon – Adorno és munkatársai *A tekintélyelvű személyiségben*.⁴⁹ Festinger azon amerikai szociálpszichológusok közé tartozott, akik ezt a törekvést sikerrel beillesztették a *mainstreambe*, a kísérleti nagyüzembe, kitágítva és persze nagymértékben leegyszerűsítve az eredeti kérdésfelvetéseket.

A kognitív disszonancia elméletének zsenialitása éppen ebben a leegyszerűsítésben rejlik. Szinte ikon-szerűen fejezi ki Festinger korának amerikai világát: nyílt társadalom, amelyet azonban a külső és belső fanatizmusok vélt vagy valódi réme fenyeget. Miként lehetne *meggyőzni* az embereket hiedelmeik tarthatatlanságáról, hogyan lehet a makacs nézeteiket megintgatni, hogyan lehet őket *racionális* fogyasztói, piaci, magánéleti vagy politikai döntésre készíteni? A kog-

42 ■ Uo. 29. old.

43 ■ A „naiv” vagy „népi” pszichológiáról mint elméletforrásról lásd Daniel C. Dennett tanulmányát: Az intencionális pszichológia három fajtája. In: uő.: *Az intencionalitás filozófiája*. Osiris-Gond, Bp., 1988. 39–77. old.

44 ■ Heider, 24. old.

45 ■ Vö. Robert Farr: *The roots of modern social psychology*. Blackwell, Oxford, 1996.

46 ■ A kognitív szociálpszichológusok, mint pl. Festinger, nem kedvelik a pszichoanalitikus magyarázatokat, az ötvenes-hatvanas évek amerikai társadalmának pszichoanalitikus fogalmakkal való interpretációja mégis releváns lehet itt. Lásd pl. Herbert Marcuse: *Az egyszemélyes ember* (Kossuth, Bp., 1990), Christopher Lasch: *Az önimádat társadalmá* (Európa, Bp., 1984).

47 ■ Festinger disszonancia-elméletének népszerű kifejtését, társadalmi és történelmi példákkal való bőséges illusztrálását lásd Elliot Aronson *A társas lény* c. könyvében.

48 ■ Leon Festinger, Henry W. Riecken, Stanley Schachter: *When prophecy fails*. Harper, New York, 1956.

49 ■ Vö. Fábíán Zoltán: *Előítélet és tekintélyelvűség*. Új Mandátum, Bp., 1999.; Erős Ferenc: *Analitikus szociálpszichológia*. Új Mandátum, Bp., 2001. Lásd még: Hardley Cantril: *The psychology of social movements*. John Wiley, New York, 1941.

nitív disszonancia jelenségének felhasználása, manipulálása hatékony „technológiának” bizonyult az ilyen feladatokban. Szellemi és politikai tekintetben ez a hidegháború közege volt, noha Festinger tartózkodott attól, hogy kifejtse a téma politikai implikációit. A kognitív disszonanciát ugyanis egyetemes szociálpszichológiai jelenségnek tartja, noha elismeri azt is, hogy bizonyos szituációs változók függvényében működik. Kérdés, hogy mennyire érvényes Festinger elmélete azokra a társadalmakra, amelyek korántsem annyira nyitottak, mint az amerikai, ahol a nyilvánosság kontrollja is gyengébb. Az amerikai és a német társadalom e tekintetben fennálló különbségeiről éppen Lewin értekezik a *Nemzetkarakterológia* című kötetben olvasható írásában, megállapítva, hogy „az Egyesült Államokban az emberek életének nagyobb része nyilvános és közérdekű, mint Németországban”.⁵⁰ Számos jel mutat arra, hogy zártabb, kevésbé mobil társadalmakban – például Kelet- és Közép-Európában – az emberek nem annyira csökkenteni, mint inkább növelni próbálják kognitív disszonanciájukat: ezt nevezte egykor Angelusz Róbert és Csepeli György „disszonancia-indukciónak”.⁵¹ Elgondolkodtató az is, miképpen viszonyulhat a kognitív disszonancia elmélete az olyan pszichoanalitikus fogalmakhoz, mint például az *ismétlési kényszer*, amelynél éppen az történik, hogy az alany rossz döntéseit újra és újra meghozza, s énképét akár a végsőkig lerombolja. A kognitív disszonancia mint pszichopatológiai probléma éppen a neurotikus vagy súlyosan traumatizált személyeknél lehet különösen érdekes.⁵²

Érdemes-e egyáltalán az amerikai és a nem amerikai társadalmakat e szempontból összehasonlítani? Úgy gondoljuk-e valamifajta naiv társadalomtudományi episztémológia jegyében, hogy a kognitív disszonancia létező – „vegytisztán” előállítható és mérhető – jelenség, vagy pedig a szociálpszichológus fejében lévő konstrukció, amely hozzásegíti őt megfigyeléseinek rendszerezéséhez és kommunikációjához? Ezzel visszakanyarodtunk azokhoz a kérdésekhez, amelyek korábban a „nemzeti jelleg” valóság-tartalmának problémája kapcsán vetődtek fel, és amelyekben Hunyady óvatosan (de)konstrukcionista álláspontot foglal el. De akármiképpen vélekedünk is a kognitív disszonancia fogalmának episztémológiai státuszáról, az ilyesfajta fogalmak közkezen forognak a szociálpszichológiai „nagyüzemben”, s válnak újabb és újabb, egymást erősítő, bizonyító vagy cáfoló kísérletek és elméletek kiindulópontjává. Ilyen törekvésekről számol be az amerikai szociálpszichológia két, máig aktív művelőjének, Robert Zajoncnak és William J. McGuire-nak a „klasszikus” sorozatban megjelent könyve.

Hunyady Heidert nevezte „a leegyszerűsítés géniuszának”; én magam e kifejezést még találóbbrak érzetem Festingerre. Nem tudni, Heider vagy Festinger maga mennyire örült volna e finoman ironizáló felmagasztalásnak, de Zajonc maga vallja magát leegyszerűsítőnek, ha nem is géniusznak. „Szociálpszí-

chológusból kétféle van – írja »Egyidejű jelenlét« című tanulmányában az *Érzelmek a társas kapcsolatokban és a megismerésben* csaknem hatszáz oldalas kötetében. Mindkét típus érdekes és fontos munkát végez, de különböznek annak tekintetében, hogy mennyire látják összetettnek az őket körülvevő világ empirikus és elméleti vonatkozásait. Vannak, akik hisznek benne, hogy bármilyen is a világ, az biztos, hogy hihetetlenül összetett. Abban is hisznek, hogy a társadalomtudósok feladata ezt a hihetetlen összetettséget hűen és a maga teljességében megmutatni a róla alkotott állításokban. Állításaik ezért az általuk látott világnak megfelelően teli vannak megszorításokkal, esetlegességgel és feltételes záradékokkal. Aztán ott vannak azok (meg kell hagyni, kisebbséget alkotva), akiket nem rémít meg, és talán meg sem igazán hat a társas világ komplexitása. Valójában nem tudjuk, hogy a 'valódi' társas világ összetett-e vagy sem. Hiszünk azonban abban, hogy bármilyen fokú is összetettsége (amely talán a metafizika által eldönthető kérdés), a róla szóló tudományos kijelentéseknek nem kell túlságosan bonyolultaknak lenniük. Épp ellenkezőleg: egyszerűeknek kell lenniük, amennyiben ez egyáltalán lehetséges. Ha már egyszer a valós élet olyan reménytelenül összetett, miért kellene tovább bonyolítanunk azt, hogy a folyóiratokban és könyvekben megkértszerezzük komplexitását?”⁵³

Zajonc „leegyszerűsítő” szemléletének egyik markáns példája – sőt talán ars poeticája is – a fent idézett tanulmány, amelynek tárgya a PUSZTA kifejezés. Pontosabban: az a kérdés, hogy „befolyásolja-e vajon az egyének viselkedését a fajtársak pusztai jelenléte, és ha igen, akkor mi jellemzi ezt a minimális társas befolyást?”⁵⁴ A „puszta” szó természetesen az angol *mere* szó magyar megfelelője. Az angol szó pikantériáját (lévén „négybetűs szó”, mint az angolban az obszcén szavak többsége) a hatbetűs magyar kifejezés nem tudja visszaadni, miként ezt a magyar fordító sajnálkozva meg is állapítja egy mély értelmű lábjegyzetben.⁵⁵ A Zajonc által

50 ■ *Nemzetkarakterológiák*, 272. old.

51 ■ Angelusz Róbert, Csepeli György: Kövel vagy kenyérral (A megismerési egyensúly elméleteinek bírálatához). In: Lengyel Zsuzsanna (szerk.): *Szociálpszichológia. Szöveggyűjtemény*. Osiris, Bp., 1997. 211–224. old.

52 ■ „Mennyire vagyunk racionálisak? A szociálpszichológia és a kognitív pszichológia újabb kutatásai [...] arra mutatnak, hogy racionalitásunk minimális. Hajlamosak vagyunk gyors következtetésekre ugránozni, s elterelnek a helyzet logikailag irreleváns jegyei. Ez a kaján felfogás azonban egy illúzió, melyet az kelt, hogy ezek a pszichológusok szándékosan olyan helyzetet próbálnak kialakítani, melyek provokálják az irracionális választ – patológiát hoznak létre a rendszerben azáltal, hogy nyomás alá helyezik –, s mivel jó pszichológusok, ez sikerül nekik.” Daniel C. Dennett: *Az intencionális pszichológia három fajtája*, 52. old.

53 ■ Zajonc, 133. old.

54 ■ *Uo.* 133. old.

55 ■ *Uo.* 132. old.

56 ■ 160. old., a Marx-idézet forrása: *A tőke* I. könyv. Bp., 1967. 306. old. (A kissé pontatlanul idézett Marx-szöveget

„komplexnek” tartott megközelítés hívei közül sokan valóban megbotránkoztatónak, sőt perverznek találták a „puszta” terminust, holott a tanulmány csupán roppant precízen és körültekintően dokumentálja azt a tényt, hogy állati és emberi egyedeknél más egyedek (azaz a „fajtársak”) puszta jelenléte motiváló erővel hat a domináns viselkedésformára, így elsősorban a teljesítményre. A szociális facilitáció jelensége természetesen régóta közismert a szociálpszichológiában, Zajonc azonban állat- és emberkísérletek hosszú sorával bizonyítja, hogy mások jelenlétének serkentő (vagy, a feladat jellegétől függően, olykor éppenséggel gátló) hatása akkor is megnyilvánul, ha minden egyéb tényezőt és folyamatot (például versengést, utánzást, jutalmazást vagy büntetést) kizárunk. Zajonc szerint az élőlények világában egyetemesen megtalálható alapieljárásról van szó. A kötetben olvasható egy másik híres tanulmánya, amely az embertől legalábbis szellemileg igen távol álló élőlényeknél, a csótányoknál vizsgálja a fajtárs puszta jelenlétének, a társas serkentésnek a teljesítményjavító hatását. Az „Egyidejű jelenlét” című tanulmányhoz csatolt utószavában Zajonc azt is megjegyzi, hogy a „puszta” kifejezés használatát nem kisebb szociálpszichológiai szaktekintély legitimálja, mint Karl Marx, akitől *A tőke* egyik passzusát idézi: „nem tekintve azt az új erőpotenciált, mely sok erőnek egy összerövé való összeolvadásából fakad, a legtöbb termelő munkánál a puszta társadalmi érintkezés versengést és az életerő (animal spirits) sajátos felgerjedését idézi elő, amely fokozza az egyesek egyéni teljesítő képességét”.⁵⁶

A „puszta” jelenségeknek kitüntetett szerepük van az *attitűdök* világában is. Zajonc egyik kedvenc témája a *mere exposure*, kissé nehézkes magyar fordításban a „puszta kitettség”, ami ez esetben nem a kísérleti alanynak a pusztába való kitételét jelenti, hanem azt, hogy „az egyén valamely ingertárgynak való ismétlődő kitettsége” önmagában, minden külön rábeszélés, meggyőzés nélkül „javítja az ingertárgy iránti attitűdöt”.⁵⁷ Vagyis, ha sokat mondják nekem

ugyanazt, akkor inkább elhiszem, ha sokszor látom, akkor inkább fogom szeretni stb.

Mielőtt azonban a *BUKSZ* olvasói, akik többnyire „hihetetlenül összetettnek” látják a körülöttük lévő világot, maguk is megbotránkoznak Zajonc leegyszerűsítésein, és úgy gondolnák, hogy illetéktelen kezükbe került Occam borotvája, érdemes megjegyeznünk, hogy e leegyszerűsítések nem holmi korlátozottságból vagy bornírtságból fakadnak. Nagyon is következetes elvi alapjuk van. Zajonc a behaviorizmus következetes képviselője, egyszersmind továbbfejlesztője, a szociálpszichológiában is lezajló kognitív forradalom egyik élharcosa. „Példája – írja Hunyady – látványosan igazolja, hogy a kognitív behaviorizmus nem valamiféle abszurditás, hanem lehet a lényegkiemelő és gondolatkimelő egyszerűsítés és a kísérletezés kemény logikája által összeszőtt élő szakmai irány.”⁵⁸ Zajonc, a kognitív behaviorista harcosan kiáll a szociálpszichológia racionalizmusa mellett, noha elismeri, hogy az emberi ítélethozatalt és döntést irracionális folyamatok – például a kognitív disszonancia – is befolyásolhatják. „A szociálpszichológia száz éve a racionalizmus jegyében” című, a kötetet záró tanulmányában írja: „Az irracionális álláspontja lehetővé teszi a szociálpszichológus számára, hogy a javításra javaslatokat tegyen, s így hasznossá és nélkülözhetetlenné váljon. A racionalizmus álláspontjának kizárólag tudományos előnyei vannak. Azt állítja ugyanis, hogy döntéseink és ítéleteink egy olyan evolúciós folyamat eredményei, mely minden más fajét nagyságrendekkel meghaladja. Ünnepli elménket összetettségéért és a benne rejlő lehetőségeikért. Az egyetlen felfedezhető dolog az marad, hogyan alakultak ki ezek a csodálatos szellemi képességek, s hogyan működnek, hogyan kapcsolódnak más pszichológiai funkciókhoz.”⁵⁹

Hunyady szemében valószínűleg Zajonc az „ideális” szociálpszichológus. Esetében nem fukarkodik a néha egészen barokkos dicsérő jelzőkkel: „szívélyes, de hallgatni is képes férfiembernek” festi le hősét, akinek „káprázatosan változatos szakmai munkássága” van,⁶⁰ sőt az egyik neves Zajonc-tanítványra, Susan Fiskére hivatkozva, „varázslónak” tartja. Vajon mitől is tűnik „varázslatosnak” Zajonc kétségkívül gazdag és változatos életműve? Az egyik ok, ami Hunyady számára vonzóvá teheti, éppen az, hogy mindkettőjük ideálja egy *történeti háttérű, de ahistorikus* szociálpszichológia. Ehhez Zajonc esetében életrajzi tényezők is hozzájárultak: a Łódźban született és 1948 óta Amerikában élő szociálpszichológus számos tanújelét adta Lengyelországhoz való ragaszkodásának.⁶¹ „Hűség az intézményhez, hűség a hazához”⁶² – jellemzi Hunyady Zajonc életútjának egyik fő tapasztalatát, s ez szakmai szempontból is lényegbevágó Hunyady szerint, mert „a többszörös lengyel katasztrófa háborús élményei [...] ott munkálkodtak pszichológiai irányvételében és szociálpszichológiai elkötelezettségében.”⁶³ Ezek az élmények persze csak nagyon közvetett módon jelenhetnek meg a

javítottam – E. F.) A Marx-hivatkozás valószínűleg nem teljesen esetleges Zajoncnál, mivel a két világháború között és a második világháború utáni években az amerikai szociálpszichológusok, így például a Lewin-iskola tagjai között is, számos marxista meggyőződésű akadt; ez a hatás azonban később elhalványult, mint a portrék William McGuire párnáin (l. később).

57 ■ Zajonc, 45. old.

58 ■ Uo. 14. old.

59 ■ Uo. 540. old.

60 ■ Uo. 9. old.

61 ■ Az amerikai szociálpszichológia „lengyel kapcsolatának” neves képviselője és így Zajonc elődje volt Florian Znaniecki, akinek William I. Thomasszal együtt írott könyve, *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* címmel nemrég jelent meg magyarul (Uj Mandátum, Bp., 2002). A Znaniecki–Zajonc párhuzamra egy lábjegyzetben (10. old.) Hunyady is felhívja a figyelmet, jegyzetében azonban „*A lengyel paraszt két szerzője*” „Thomas Znaniecki” néven egyérolvadt.

62 ■ Zajonc, 10. old.

63 ■ Uo. 9. old.

„puszta” alapjelenségeket kutató, az egyénből kiinduló, „kognitív behaviorista” szociálpszichológiai munkákban,⁶⁴ de figyelmesen olvasva feltűnik a „közjó”, illetve annak biológiai és szociálpszichológiai gyökerei iránti erőteljes érdeklődése,⁶⁵ vagyis az, hogy – mint írja – „képesek vagyunk szeretetet létrehozni a kitétségből”.⁶⁶

Zajonc felől nézve még inkább kirajzolódik Hunyady mint sorozatszerkesztő és bevezető-író tudományos és tudománypolitikai stratégiája is: egy tudománytörténeti, illetve történeti-politikai háttérű, de alapjában ahistorikus szociálpszichológia ideáljának hirdetése. Ennek jegyében született a *Nemzetkarakterológiák* és a 6-, illetve Festinger-kötet a hozzájuk tartozó bevezető esszékkel együtt, de Hunyady saját írásai is, így elsősorban a *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*, hasonló szemléleti alapon állnak: a nézetrendszerek érték- és értékelésmentes leírása, illetve strukturális összefüggéseinek elemzése a történelem mint „implikált tudás”⁶⁷ háttére előtt. A magyar szociálpszichológiában Hunyady – a közgondolkodás és a történelemről szóló implikált tudás változásai ellenére – a hetvenes évek óta töretlenül képviseli ezt a szemléletet, védelmezve az „amerikai típusú” kísérleti szociálpszichológia pozícióit.⁶⁸ Az általa szerkesztett „klasszikus” sorozat és az orientáló bevezetők most – utólag – e szemléletmód gyökereivel és forrásaival is megismertettek.⁶⁹ Az a némi képp furcsa helyzet állt elő ugyanis, hogy Magyarországon a szociálpszichológia státusával kapcsolatos – a rendszerváltás előtti időszakban meglehetősen súlyos politikai-ideológiai implikációkkal terhelt – viták évtizedekkel megelőzték azoknak a szövegeknek a teljes közlését, amelyekről e viták javarészt szóltak.⁷⁰ Mégsem tekinthetjük „elkésztettnek” mostani megjelentetésüket, hiszen egyrészt zömmel jelenleg is élő tradíciókról, kutatási irányokról van bennük szó, másrészt a mai érdeklődő számára megkönnyítik a választást a szociálpszichológiai „mainstream” hagyományai és más, újabb, velük ellentétes vagy polemizáló irányok között.

Zajonc vonzerejének egy másik lehetséges okára Hunyady bevezető tanulmányának címe is utal: „Kognitív Saulusból érzelmekutató Paulus”. A páfordulás itt azt jelenti, hogy Zajonc munkásságában az utóbbi két évtized során egyre inkább előtérbe került az affektív folyamatok vizsgálata, Hunyady szavaival: „az érzelmek jelentőségének méltatása és mechanizmusának feltárása”.⁷¹ Erről a fordulatról a kötet V–VII. részében olvasható terjedelmes tanulmányok számolnak be, amelyek már csak azért is figyelemre méltóak, mert az attitűdökkel foglalkozó szociálpszichológusok régóta hangsúlyozzák – a megismerési és cselekvés-orientáló összetevők mellett – az attitűdök érzelmi aspektusainak fontosságát. Az „érzelmek terhétől”, úgy tűnik, nehezebb megszabadulni, mint a „történelem terhétől”. Más kérdés, hogy Zajonc talán mégsem a damaszkuszi utat járja végig, amikor igen alapos – a pszichofiziológiai alapokra és

részletekre is kitérő – tanulmányaiban a (kognitív) behaviorizmus nézőpontjából szemléli az affektív folyamatoknak a megismerésben és a cselekvésben játszott szerepét.⁷²

Zajonc kutatásainak sokszínűsége, tematikus gazdagsága – amely a csótány-fajtársak társas serkentésétől és a születési sorrend szocializációs hatásaitól az érzelmi kifejezés és a hőmérséklet-szabályozás kapcsolatáig terjed – mindenképpen magával ragadó. Hunyady biztos kézzel, a szerző munkáinak fölényes ismeretében „mazsolázta ki” Zajonc munkásságának legjavát.

A *Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája* címet viselő McGuire-kötet ugyancsak válogatás, pontosabban, Hunyady szavaival, „szűkebb [de így is több mint ötszáz oldalas] keretek közé szorított változata McGuire roppant önszemléjének”,⁷³ az 1999-ben megjelent *Reconstructing Social Psychology: Creative and Critical Processes* című szintetikus művének. McGuire életműve talán nem annyira szertágazó, mint Zajoncé, de ő is azok közé tartozik, akiket Hunyady ideális szociálpszichológusnak tekinthet. Bevezető tanulmánya ezúttal sem fukarkodik a dicsérő jelzőkkel, ezt sugallja már a cím is: „McGuire horizontja az attitűdkutatás csúcspontjából”. Emberközeli portrét vázol a szegény katolikus családból származó McGuire-ről, akihez személyes kapcsolat is fűzi, felidézi nála tett látogatásait, házát, nappaliját, „benne párnák Marx és Csou En-laj hal-

64 ■ Bár egyik első – a kötetben is olvasható – munkája az „idegenek” a befogadó országgal szembeni attitűdjével foglalkozott, ha nem is a bevándorló lengyel parasztok tömegét, hanem az amerikai kultúrának kitett, húsz indiai származású diák körében. („Az »idegen« ellenséges attitűdje mint a konformitásműködés következménye”, 27–42. old.)

65 ■ *Uo.*, 190. old. L. Vonzódás, affiliáció és kötődés című tanulmányát, 163–191. old. Külön – és e recenzió keretét messze meghaladó – tanulmány tárgya lehetne Zajonc elgondolásainak kapcsolata egyfelől a manapság nálunk is divatos evolúciós pszichológiai elképzelésekkel, pl. Pléh Csaba, Csányi Vilmos, Bereczkei Tamás (szerk.): *Lélek és evolúció. Az evolúciós szemlélet és a pszichológia.* (Osiris, Bp., 2001); másrészt a „korai kötődés” pszichoanalitikus szemléletű vizsgálataival, pl. Gergely György, John S. Watson: Korai szocio-emozionális fejlődés: kontingenciaéztelés és szociális biofeedback (ugyanebben a kötetben, 244–279. old.).

66 ■ Újabb nyilatkozatainak tükrében Zajoncot nem annyira a „közjó”, mint inkább a „közgonosz” mibenléte foglalkoztatja, erőteljesen bírálva az Egyesült Államok külpolitikáját. L. Psychologist Zajonc urges interdisciplinary research on massacres, genocide. (<http://www.stanford.edu/dept/news/report/news/may5/massacre-55.html>); „Go beyond 'evil' in analyzing terror attacks, Zajonc says”, <http://www.stanford.edu/dept/news/pr/01/lookatrace1128.html>.

67 ■ Vö. Mérei Ferenc: Az implikált tudás az álomban. *Lélektan napló III.* Osiris, Bp., 1998.

68 ■ L. pl. Hunyady György: A kísérleti szociálpszichológia amerikai válságirodalma és amit mi kiolvasunk belőlük. *Pszichológia*, 1984. 4. szám, 147–156. old.

69 ■ Érdekes volna a történelem és a szociálpszichológia szempontjából újra végiggondolni a magyar szociálpszichológia történetét. Kulcsfigurának tűnik ebben Mérei Ferenc, aki ugyancsak szívesen megszabadult volna „a történelem terhétől”, ám az személyes sorsának alakulásába sokkal közvet-

ványuló arcával”⁷⁴ De azért iróniája sem hagyja cserben, amikor a besorolás nehézségein elmélkedik, azon, hogy kicsoda is tulajdonképpen a Yale egyetem eme hírneves professzora, egyben 1990 óta az ELTE díszdoktora? Amerikai vagy európai szelleme, vallásosan katolikus-e vagy „metszően racionális, felvilágosult gondolkodó”? Filozófiai elvontságú gondolkodó-e, vagy az „empíria bajnoka”? A rászorultak istápolója-e vagy pedig „a szellem ironikusan távolságtartó arisztokratája”?⁷⁵ Így sorjáznak Hunyady dilemmái.

De miben is áll McGuire nem halványuló csúcsteljesítménye? McGuire is az amerikai szociálpszichológia „nagyüzemének” egyik fő mestere, aki hosszú évtizedeket szentelt a meggyőző közlés, a befolyásolás, az attitűdformálás és az attitűdváltozás empirikus kutatásának. Ezen belül is elsősorban a hatékony meggyőzési kampányok felépítésének technikájával foglalkozott, illetve azzal, miként lehet az embereket ellenállóbbá tenni az alapvető értékeiket, „kulturális evidenciáikat” érő támadásokkal szemben. Kiderült ugyanis, hogy a „kulturális evidenciák” (például az, hogy minden étkezés után tanácsos fogat mosni) olyan „papírtigrisek”, amelyeket jól irányzott ellenpropagandával nem nehéz szétzúzni. Vélekedéseiket az emberek – írja McGuire – „általában egy »kórokozó nélküli« ideológiai környezetben tartják fenn, ezért azok nagyon erősnek tűnnek, ám valójában nagyon is sérülékenynek bizonyulnak, ha hirtelen súlyos támadásnak teszik ki őket”.⁷⁶ McGuire szerint az ilyen hatásokat leginkább úgy le-

het kivédeni, ha „védőoltásokat” alkalmazunk, azaz kifejlesztjük a „kognitív immunrendszer” megerősítésének módszereit. Mindig ügyelnünk kell arra, hogy a merev és egyoldalú érvelést kerülve, teret adjunk a komplex megközelítésnek, a rivális véleményeknek, az ellenfél nézeteinek is. A „védőoltással”, „kognitív immunizációval” kapcsolatos kísérletek és elképzelések fő hajtóereje az a tapasztalat volt, hogy a merev gondolkodású, értékeikben soha nem kételkedő amerikaiak sokkal könnyebben áldozatául estek a kínai vagy a vietnami kommunisták agymosási próbálkozásainak, mint azok, akik valamiképpen már beoltódtak az ellenség felfogásának „legyengített vírusaival” (a „halványuló arccal”), vagy voltak saját belső erőforrásaik az átnevelő hatások semlegesítéséhez. A védőoltás-effektus modellje azonban – mint McGuire kutatásaiból kiderül – nem csupán az ilyen éles helyzetekre, hanem a média, a reklámpiac, a fogyasztás, az egészségügyi felvilágosítás széles területeire is érvényes.⁷⁷

McGuire ezekben a kutatásokban, amelyekről a magyar kötet I. („Megbolygatott attitűdök”) és II. („Rendszerbe foglalt attitűdök”) része ad kimerítő képet, vérbeli *szociáltechnológusnak* mutatkozik. Fő témája a befolyásolás, illetve a befolyásolással szembeni ellenállás tervezése, alkalmazása és hatékonyságának mérése. Ugyanakkor mégsem holmi fafejű mendedzser, gonosz manipulátor vagy, ami még rosszabb, a nagyvállalatok jól megfizetett tanácsadója, az amerikai kapitalizmus vagy éppen a „katonai-ipari komplexum” ügynöke – ahogyan radikális kritikusok az amerikai szociálpszichológusok torzképét megrajzolták.⁷⁸ Mint a kötet III. és IV. részében olvasható tanulmányokból kiderül, McGuire a szociálpszichológiai kutatási „biznisz” egyik legélesebb kritikusa, a tudományág elméletének és történetének nagy felkészültségű ismerője és interpretátora. Maga írja „Szociálpszichológia és történelem” című tanulmányában (338–417. old.), amely az attitűdök és attitűdrendszer kutatásának történetével foglalkozik, hogy a kommunizmustól való félelem, a hidegháborús helyzet hogyan serkentette az attitűdváltozás kutatását: „Az amerikai szociálpszichológusok a hidegháborús helyzetre az »általános megtisztítás« politikájával válaszoltak, gondolván, ha el tudunk adni szappanokat, az antitotalitarizmust is tudjuk terjeszteni.”⁷⁹ Hozzáteszi azt is, hogy az attitűdváltozás kutatását elsősorban magánalapítványok, vállalatok és kormányhivatalok támogatták, például a Rockefeller és a Ford Alapítvány, a Bell Laboratóriumok, a General Electric, a Haditengerészeti Kutatások Hivatala stb.

Utólag persze vitatható, mennyire volt igazolható az amerikai szociálpszichológusok „hidegháborús” szerepvállalása. McGuire azt állítja, ő már egy 1986-os (!) cikkében rájött arra, hogy az egész Szovjetunió csupán egy nagy Potemkin-falu, de, legalábbis az ötvenes-hatvanas években, a szovjet totalitarizmus „papírtigris” mivolta még kevésbé volt belátható. Más kérdés, hogy a szappan és az antitotalitariz-

nebből szólt bele, mint más szociálpszichológusokéba. Lásd a „Mérei tiszteletkőr” írásait, *BUKSZ*, 1999. tél, 51–79. old. A magyar pszichológia történelmi szituáltságáról I. Pléh Csaba tanulmányát: *Pszichológia, szimbolika, diktatúra. BUKSZ*, 1998. ősz, 288–296. old.

70 ■ E vitákról – amelyeknek Hunyady György és a jelen recenzio szerzője mellett Mérei Ferenc, Garai László, Pataki Ferenc, Csepeli György és mások is résztvevői voltak – lásd. *A válság szociálpszichológiája* című könyvem ide vonatkozó tanulmányait és bibliográfiáit.

71 ■ Zajonc, 16. old.

72 ■ Az érzelmek szociálpszichológiai kutatásáról lásd az Ausztráliában élő magyar szociálpszichológus, Forgács József (Joseph Forgas) által szerkesztett *Érzelem és gondolkodás* című kötetet, amely a Kairosz kiadónál jelent meg 2001-ben. Az érzelmek kognitív megközelítésének szociál-konstruktivista kritikájáról I. Bodor Péter: *Konstruktivizmus a pszichológiában. BUKSZ*, 2002. tavasz, 68–74. old.

73 ■ McGuire, 25. old.

74 ■ *Uo.* 23. old.

75 ■ *Uo.* 27. old.

76 ■ *Uo.* 44. old.

77 ■ A magyar olvasó a meggyőzés szociálpszichológiájának ilyen és ehhez hasonló trükkjeit, technikáit népszerű formában megismerhette már Elliot Aronson *A társas lény* című könyvéből, illetve Aronson és A. R. Pratkanis *A rábeszélőgépj* című művéből (Ab Ovo, Bp., 1992). Mindkettő erősen támaszkodik Festinger, illetve McGuire munkásságára.

78 ■ A hetvenes évek főként újbóloldali fogantatású szociálpszichológia-kritikájához I. Nigel Armistead (szerk.): *Reconstructing social psychology*. Penguin, Harmondsworth, 1974.; Michel Plon: On the meaning of the notion of conflict and its study in social psychology. *European Journal of Social Psychology*, 1974. 4. szám, 389–436. old.

79 ■ *Uo.* 400. old.

mus „eladásának” összekapcsolása igencsak leegyszerűsítő megközelítésnek bizonyult. Bár termékeny, sőt zseniális leegyszerűsítésnek, amennyiben kutatási irányok és kísérleti paradigmák tömegét indította útjára, csakúgy, mint Festinger elgondolása a kognitív disszonanciáról. Sokaknak azonban az efféle empirikus kutatásokban nem annyira a zseniális, mint inkább a leegyszerűsítő vonások tűntek fel – aminek fontos szerepe lett a „szociálpszichológia válságában”, amiről Zajonc kapcsán már szó esett. A hetvenes években McGuire egyik fontos szereplője volt a válság körüli vitáknak, akárcsak Kenneth J. Gergen, aki „A szociálpszichológia mint történelem” című, nevezetes 1973-as tanulmányában⁸⁰ megpróbálta „visszaperelni” a történelmet a szociálpszichológiának, kijelentve, hogy ez a tudományág elsődlegesen történelmi vizsgálódás, mivel az emberi tevékenységgel kapcsolatos megfigyeléseink történelemben ágyazottak, és az adott kultúrára jellemző jelentésrendszerek, értelmezési módok határozzák meg őket. McGuire-nak ugyanebben az évben jelent meg annak idején sokat idézett tanulmánya a szociálpszichológia haladásának „yin és yang”-járól,⁸¹ ennek az írásnak egyik verziója a jelen kötetben is megtalálható „Elégedetlenségünk fagyhulláma: a szociálpszichológia válsága” címmel.⁸² Nem véletlen, hogy a kötetben hangsúlyosan jelen vannak a szociálpszichológia válságos jelenével és biztató jövőjével kapcsolatos írások, hiszen a szerkesztő Hunyady korábban már említett, 1984-es *Pszichológia*-beli cikkében is McGuire konstruktív kritikáját állítja szembe Gergen destruktív, irracionálisba hajlónak, ismeretelméletileg agnosztikusnak, élesen kísérletellenesnek mondott szociálpszichológia-kritikájával. Most részletesebben is megismerkedhetünk McGuire konstruktív szociálpszichológia-kritikájával, amelynek fő gondolata az egyoldalú, leegyszerűsítő, hagyományos logikai empirizmus szembeállítása az általa „perspektivizmusnak” vagy „kontextualizmusnak” nevezett megközelítéssel. Lényege, hogy a „különféle elméletek közül mindnek lehet igaza, és az empirikus munka célja annak feltárása, hogy több különböző, egymást kiegészítő elmélet közül az adott kontextusban melyik bizonyul helytállóknak”.⁸³

McGuire szellemes, bár némiképp terjengős, olykor önmagát ismétlő és retorikus fordulatokban bővelkedő kutatásstratégiai és tudománypolitikai írásainak jellegzetes pedagógiai éthosza van: tartalmasabb, elméleti és módszertani szempontból igényesebb munkát követel kollégáitól és diákjaitól. Elgondolásai filozófiai és tudományelméleti szempontból talán kevés újat mondanak például Popperhez vagy Polányihoz képest, de a közönség, amelyhez szólnak, feltehetően nem túlságosan tájékozott ezen a téren.

McGuire tisztában van azzal, hogy a „tudás tragédia, de nagyszerű tragédia”.⁸⁴ Nekünk, szociálpszichológusoknak pedig „tovább kell sántikálni a szigetünkön, és gyógyíthatatlan sebeink ellenére dolgoznunk kell, amíg az éjszakában egymás ellen küzdő

értelmiségellenes hadseregek visszajönnek értünk, mert rájönnek, hogy egyedül a mi tökéletlen eszközeink adnak valami reményt”.⁸⁵ Ez akár Hunyady krédója is lehetne, bár, mint éppen az általa szerkesztett sorozat bizonyítja, a sebek korántsem gyógyíthatatlanok. Az éjszaka hadseregei sem olyan félelemkeltők már, hiszen például Kenneth Gergen egykor harcosan radikális szociálpszichológia-kritikája is posztmodern narratívummá szelídült.⁸⁶

Serge Moscovici, a szociálpszichológia egykori „enfant terrible”-je, ma az MTA tiszteletbeli tagja és a pécsi egyetem díszdoktora is szelídebb arcát mutatja nekünk a „klasszikus” sorozat *Társadalom-lélektan* című válogatásában. Ez a kötet több szempontból eltér a másik öttől, mivel a szerzője – a korán elhunyt brit Henri Tajfellal együtt – az *európai szociálpszichológia* egyik nagy reprezentánsa, a válogatás, a szerkesztés és a bevezető tanulmány pedig ezúttal László János munkája. Moscovici életműve nehezen illeszthető bele Hunyadynak és az általa szerkesztett kötetek szerzőinek tudománypolitikai stratégiájába. A szakmai szempontokon túl gesztusértékű tehát, hogy a Moscovici-kötet éppen ebben a sorozatban látott napvilágot, hiszen a francia szerző évtizedek óta harcos bírálója a *mainstream* irányzatnak, annak, amit egykor a „rendes ember szociálpszichológiájának” (*social psychology of the nice person*) nevezett. Az 1968-as események hatására úgy gondolta, hogy a szociálpszichológia nem a *rend*, hanem a *mozgalom* tudománya kell, hogy legyen; ki kell szabadulnia az irrelevancia, a semmitmondás, a „veszélyes igazságok kimondásától” való tartózkodás kényelmes pozíciójából. Ki kell törnie az elszigeteltségből, a „vákumból”,⁸⁷ ahová önmagát zárta, s kapcsolatot és együttműködést kell találnia más tudományágakkal, a történelemmel, a nyelvészettel, a pszichoanalízissel, a szociológiával, a filozófiával.

80 ■ Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973. 26. szám, 309–320. old. L. még: Erős Ferenc: K. J. Gergen – a pszichológiai kísérletezés problémáiról. *Pszichológia*, 1983. 3. 159–174. old.

81 ■ The yin and yang of progress in social psychology: seven koan. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1973. 26. szám, 446–46. old.

82 ■ McGuire, 320–342. old.

83 ■ *Uo.* 488. old.

84 ■ *Uo.* 509. old.

85 ■ *Uo.* 508. old.

86 ■ L. Kenneth J. Gergen, Mary M. Gergen: A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László János, Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó, Bp., 2001. 77–120. old.

87 ■ L. Henri Tajfel Experiments in the vacuum című tanulmányát az európai szociálpszichológia programadó kötetében: In: Joachim Israel – Henri Tajfel (szerk.): *The Context of Social Psychology*. Academic Press, London and New York, 1972. 69–119. old.

88 ■ S. Moscovici: Society and theory in social psychology. In: *The Context of Social Psychology*, 17–68. old.

89 ■ Moscovicire persze sokat hivatkoznak Amerikában is, így Zajoncnál vagy McGuire-nál is találunk rá utalásokat. Zajonc egyébként a szociálpszichológia „irracionalistái” között tartja számon Moscovicit (Zajonc, 530. old.).

Társadalmi szociálpszichológiát hirdetett, vagyis olyan *szociálpszichológiát*, amelyben a szóösszetétel első tagját legalább annyira komolyan kell venni, mint a másodikat.⁸⁸

Moscovici egykor harcos kritikai álláspontja talán kevésbé tör át a magyar válogatáson, de életpályájáról, kutatási irányairól, elméletének sarokpontjairól, iskolateremtő munkásságáról, a francia és általában az európai szociálpszichológia fejlődésére gyakorolt hatásáról tömör és világos képet kapunk László János bevezető esszéjéből. A tanulmány kitér arra is, hogyan vált a szociális reprezentáció elmélete, amely „évtizedekig jószerint csupán a francia, illetve latin világ tudományos gettójában fejlődhetett”, a szociálpszichológia egyik meghatározó paradigmájává azért, hogy „visszakapcsolta a szociálpszichológiát a társadalomtudományokhoz”. László megjegyzi, hogy ez alól kivétel az Egyesült Államok, ahol Moscovici csak „enklávét” építhetett ki, elsősorban a New York-i New School for Social Research-ben (ma New School University), ahol évekig vendégprofesszor volt.⁸⁹ (Érdekes, hogy a „francia és a latin tudományos világ” Magyarországról nézve is „gettónak” tűnik, s ez tájékozódásunk vészes egyoldalúságára utal. Jellemző módon Moscovici írásai is főként angol-szász közvetítéssel kerültek Magyarországra; ez a kötet is zömében angolul írt vagy angolra fordított tanulmányait tartalmazza.)⁹⁰

Mindenesetre Moscovici életútja a „létező gettóból” vezetett a párizsi tudományosság virtuális gettójába. Néhány évvel ezelőtt kiadott, nagyszerű önéletrajzi művében⁹¹ leírja gyermek- és ifjúkori élményeit Bessarabiában és Bukarestben, beszámol arról, hogyan került a háború után – a romániai holokauszt túlélőjeként – Magyarországon át Franciaországba, és bemutatja ugyancsak romániai származású író- és művészbártaikat, köztük Paul Celant, a költőt. Moscovici azon kelet-európai emigránsok kö-

zé tartozik (Tzvetan Todorovval és Julia Kristevával együtt), akik fiatalon robbantak be a francia szellemi életbe. Első könyve 1961-ben jelent meg; az azóta is a szociális reprezentáció elméleti megalapozásaként számon tartott monográfiában⁹² azt vizsgálta, hogy a pszichoanalízis eszméi hogyan szivárogtak le a francia közgondolkodásba, sajtóba, publicisztikába. A Moscovici-követők körében ez a könyv szinte kultikus jelentőségű – ami már csak azért sem véletlen, mert kultuszok keletkezésével, átalakulásaival, eltorzulásaival és elmúlásával foglalkozik.

A magyar kötet tanulmányainak zöme ugyancsak a szociális reprezentáció elméletéről, annak történetéről és különféle aspektusairól ad képet. Durkheim és Vigotszkij, továbbá Max Weber, Piaget, Lévy-Bruhl és más, a „kollektív gondolkodással” foglalkozó klasszikus szerzők elképzeléseinek elemeiből építkezve, az elmélet azt írja le, hogy az emberek által kommunikált jelentések és szimbólumok, a hétköznapi élet hiedelmei, a „józan ész”, a „naiv” vagy „népi” pszichológia ismeretei és magyarázatai miként szerveződnek kényszerítő erejű közös képekké, reprezentációkká. A reprezentációk változása, körforgása a hétköznapi élet hiedelmeitől a tudományig, a kultúráig, a politikáig és leszivárgásuk a mindennapi életbe Moscovici szerint a szociálpszichológia legfőbb témája. Sőt, mint írja, „jogosnak tűnik az a feltételezés, miszerint a hiedelem, ideológia és tudás minden formája – beleértve a tudományt is – ilyen vagy olyan módon szociális reprezentáció”.⁹³ A fogalom tehát meglehetősen tág vagy legalábbis partatlanán tágítható. Moscovici azonban a szociális reprezentáció fogalmát nem emeli metafizikai magasságokba, hanem leírja azt a két mechanizmust, amelyek segítségével „valami”, például egy tudományos felismerés reprezentációvá válhat. Ez a két alapmechanizmus szerinte a „lehorgonyzás”, az ismeretlen ideák ismerős kontextusba helyezése, illetve a „tárgyasítás”, egy absztrakt jelenség konkrét alakitása, szinte a „fizikai világ” részévé változtatása.⁹⁴

Kritikai szelleme, racionalizmusa, nyitottsága megóvjá Moscovicit attól, hogy elméletét akár kollektivistá mítoszok igazolására, akár valamifajta posztmodern konstrukcionizmus pszichológiai változatának létrehozására használja. A reprezentáció mindig társas, de sohasem parttalanul társadalmi;⁹⁵ a társaság az egymással kommunikáló, szimbólumokat, jelentéseket cserélő emberek tevékenykedése során létrejövő társas többlet, „együttes élmény”, ahogy az általa is jól ismert és nagyra becsült Mérei Ferenc, a francia pszichológia magyarországi közvetítője mondaná.⁹⁶ Mint a kötetből is kiderül, a szociális reprezentáció igen termékeny kutatási paradigmának bizonyult; Moscovici és követői számos érdekes vizsgálatot végeztek – és végeznek ma is – az „ősforrás” pszichoanalízis-témán túlmenően az egészség, a betegség (például az AIDS), az örület vagy éppen a politikai élet, a demokrácia, a társadal-

90 ■ Tény, hogy Moscovici Magyarországon jóval kevésbé ismert, mint a *mainstream* amerikai szociálpszichológia képviselője. Egy franciából fordított tanulmánya azonban már 1980-ban megjelent. Serge Moscovici, Geneviève Paicheler: A munka, az egyén és a csoport. In: Pataki Ferenc (szerk.): *Csoportlélektan*. Gondolat, Bp., 1980. 433–476. old.

91 ■ *Chronique des années égarées : récit autobiographique*, Stock, Paris, 1997.

92 ■ *La psychanalyse, son image et son public*, PUF, Paris, 1961/1976.

93 ■ Moscovici, 378. old.

94 ■ Lásd A szociális reprezentációk elmélete című tanulmányát, *uo.* 210–289. old.

95 ■ Moscovici hangsúlyozottan „szociális” és nem „kollektív” reprezentációkról beszél; ezzel is szakítani kíván azokkal az asszociációkkal, amelyeket a „kollektív” kifejezés a múltból örökölt (l. 378. old., 1. jegyzet.).

96 ■ Moscovici is előadója volt annak a budapesti irodalompszichológiai konferenciának, amelyet a MTA Mérei Ferenc és Szabolcsi Miklós társelnöksége alatt működő irodalompszichológiai munkabizottsága rendezett 1981-ben. Itt Marcel Proust-ról beszélt; előadásának későbbi változata a jelen kötetben olvasható A Dreyfus-ügy, Proust és a szociálpszichológia címmel, *uo.* . 141–172. old.

mi változások, a korrupció stb. mindennapi képeről.⁹⁷

Moscovici másik nagy témája a *kisebbség befolyása* és a *konverzió*, vagyis azoknak a feltételeknek a vizsgálata, amelyek között a kisebbségek befolyásolhatják a kialakult és megszilárdult társadalmi rendet, s így a változás, az innováció kezdeményezőivé és megvalósítóivá válhatnak. Erről szól többek között a „Társas befolyásolás, a konformitás túlhangsúlyozása és az aktív kisebbségek kutatása” című tanulmány.⁹⁸ Moscovici ihletői e tekintetben bevallottan 1968 májusának diákjai voltak, akik megmutatták, hogy egy kisebbség, ha álláspontját aktívan és kellő koherenciával képviseli, akkor elérheti a többségi vélemény megváltozását, konverzióját.⁹⁹ Az 1989-es kelet- és közép-európai fordulatból, amelynek éles szemű megfigyelője és bizonyos fókig előmozdítója volt,¹⁰⁰ hasonló következtetéseket vont le. Erről szól „A szociálpszichológia új feladatai az új Európában” című írás,¹⁰¹ amely előadásként először egy 1990-es budapesti konferencián hangzott el, és 1991-ben a *Valóságban* is megjelent. Moscovici akkor, talán kissé naivan, úgy vélte, hogy Kelet- és Közép-Európában páratlan lehetőség nyílik a „demokratikus konverzió” jelenségeinek, a demokráciába való átmenet és általában a demokrácia mint komplex gazdasági, politikai, társadalmi, erkölcsi probléma mindennapi megjelenési formáinak, szociális reprezentációinak a tanulmányozására.¹⁰²

Moscovici elsősorban elméletalkotó, a társadalomtudományok számos területén jártas gondolkodó,¹⁰³ karizmatikus iskolaalapító. Emellett azonban empirikus kutató, kísérletező szociálpszichológus is, bár inkább „barkácsoló”, mint „nagyüzemi termelő”. Kísérletei, empirikus vizsgálatai azonban nem kevésbé szellemesek és módszertanilag leleményesek, mint az amerikai kollégáké. Ha fő témáikat „amerikaira fordítjuk”, kiderül, hogy Moscovici lényegében ugyanazokkal a kérdésekkel foglalkozik, mint a *mainstream* amerikai szociálpszichológusok: attitűd, meggyőzés, konformitás, deviancia stb. (Különösen feltűnő a rokonság Heidernek a „naiv pszichológiára” vonatkozó elgondolásával – amit Moscovici nem is tagad). A különbségek olykor csak hangsúlybeliek – de a kis különbségek hatalmas szemléletbeli és stílusbeli különbségekké tágulhatnak. Moscovici értelmezéseiben képes arra, hogy az apró kísérleti tényekből hirtelen nagy történelmi és társadalmi perspektívákhoz jusson el, és ezt az utat ugyanilyen sebesen fordítva is bejárja. Stílusában a francia szellem „emelkedettség” vegyül az angolszász empirizmus „földhözragadtágával”, s így néha önmaga paródiájává válik, de mindig eredeti; és ha egyszer majd a géniuszok között foglal helyet, akkor nem a leegyszerűsítés, hanem a bonyolítás géniuszai között fogják őt számon tartani.

A kötet legjobb írása „A Dreyfus-ügy, Proust és a szociálpszichológia” címet viseli.¹⁰⁴ Ez a briliáns esszé igazi történelmi szociálpszichológiai (és iroda-

lompszichológiai) értekezés, amely mindenféle dogmatizmus nélkül, úgy alkalmazza e diszciplína fogalmait és nézőpontját, mintha azok nem kívülről, hanem magukból a Proust-szövegekből és a történelmi helyzet komplexitásából erednének. Moscovici mesterien elemzi, ahogyan Proust regényeiben megjelenik a Dreyfus-párti és a Dreyfus-ellenes franciák viszonya, s azt, hogy az író ábrázolása szerint hogyan működnek az előítélet, a kirekesztés, a megbélyegzés, a disszonancia-keletkezés és feloldás, a konverzió finom mechanizmusai a XIX.-XX. századforduló Franciaországában. Ez a tanulmány – Moscovici egy másik fontos eszméletörténeti-szociálpszichológiai munkájával, *A tömegek korával együtt*¹⁰⁵ – újfent bizonyítja, hogy a történelem – és az irodalom – nem csupán előzménye, bevezetője és háttérre, hanem szerves alkotórésze lehet a szociálpszichológiai vizsgálódásnak. De a két perspektíva teljesen sohasem olvadhat egybe, mert, mint Moscovici írja, „az író megengedheti magának, hogy eszméit a legvégső következtetésig vigye, és fikciójába vigye be azt, amit mi az elméleteinkből kizárunk, vagyis a halált. A regényekben és a színdarabokban az emberek meghalnak, a tudományos elméletekben viszont nem, és ez óriási különbség.”¹⁰⁶ □

97 ■ Erről részletesebben: Erős Ferenc: Társadalmi változás és szociális reprezentáció. In: Czigler István, Halász László, Marton M. Magda (szerk.): *Az általánostól a különöségig*. Gondolat Kör-MTA Pszichológiai Kutatóintézet, Bp., 2002. 389–404. old.

98 ■ Moscovici, 52–114. old.

99 ■ Serge Moscovici, Gabriel Mugny (szerk.): *Psychologie de la conversion*. Del Val, Fribourg (Suisse), 1987.

100 ■ Moscovici, mint maga is megemlíti *A szociálpszichológia új feladatai az új Európában* című írásában, Kis János egyik írását csempészte ki Sartre folyóirata, a *Les Temps modernes* számára (306. old.).

101 ■ *Uo.* 306–324. old.

102 ■ L. Marková, I. et al.: Les représentations sociales de la „communauté” pendant la première période post-communiste. *Bulletin de Psychologie*, 54 /6, 2001. 635–641. old.; Erős, F., Csepeli, Gy., Örkény A., Neményi, M.: Changements à l’Est, perceptions et évaluations. *Uo.* 655–660. old.

103 ■ Így például antropológiai és ökológiai, környezetpolitikai művek szerzőjeként is ismert. L. például új könyvét: *De la nature. Pour penser l’écologie*, Métailié, Paris, 2002.

104 ■ Moscovici, 141–172. old.

105 ■ *L’Age des foules*. Fayard, Paris, 1981.

106 ■ Moscovici, 143. old.